

BİLİMSELÇİ TEFSİRİN OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ

*Dr. Kövser Tağıyev,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü,
İlahiyat fakültesi dekan yardımcısı
kovsartagiye@ait.edu.az,*

ÖZET

İnsanları doğru inanca ve doğru ahlaka davet etmek için gönderilmiş Kur'ân, getirdiği ilkeler konusunda onları ikna etmek için çoğu zaman doğadaki yasa ve olayları argüman olarak ileri sürer. Bu tür ayetler ve onların yorumuna dair klasik dönemden günümüze kadar meydana gelen kimi izahlar tefsir ilminde önemli bir yer tutmaktadır. Kur'ân ayetleri ile doğa bilimleri arasında irtibat kurarak bilimin çeşitli alanlarına dair Kur'ân'dan işaretler çıkarmak ve Kur'ân'ı bütün ilimlerin kaynağı olarak görmek bilimselci tefsirin en temel özelliklerindedir. Bilimselci tefsir yönteminin ilk örneklerine erken dönem tefsir kaynaklarında rastlamak mümkündür. Lakin bu tefsir yönteminin teorik temellerinin Ebu Hâmid el-Gazzâlî tarafından atıldığı belirtilmektedir. Fahreddin Râzî'nin çalışmaları ile kendisini belli ölçüde uygulamada gösteren bu tefsir tarzı son yüzyıla kadar bir durgunluk dönemi yaşamıştır. XIX-XX. yüzyıllarda pozitivist düşüncenin bütün dinleri tehdit ettiği dönemlerde bilimselci tefsir yeniden canlanmış ve bu alanda azımsanmayacak bir literatür meydana gelmiştir. Bu makalede bilimselci tefsir anlayışının tarihi gelişim evreleri ele alınmış, onun apolojetik bir karaktere sahip olduğu öne sürülmüş ve metodoloji bakımından ciddi eleştirilere maruz kalan bilimselci tefsirin son dönemlerde poplarite sorunu yaşadığı belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kur`ân, bilimselci tefsir, te`vil

Giriş

XX. yüzyılda büyük ivme kazanan bilimselci tefsir anlayışı bu dönemde bilimin otoritesiyle doğru orantılı bir şekilde gelişme göstermiştir. Denetlenebilir ve hesabı verilebilir tek gerçeğin bilim olduğu, tecrübeye dayanmayan kabullerin gerçek dışı birer hurafe olduğunu savunan modernist, aydınlanmacı dönem zihniyeti bilimselci tefsir anlayışını tetikleyen en önemli faktör olarak görülebilir. Semavî kitapların ardıcılıları, mensup oldukları dinlerin ve bu dinlerin kutsal kitaplarının boş ve anlamsız olmadığını savunmak amacıyla söz konusu kitapların bilimle çelişmediğini, aksine bilimi desteklediğini ve teşvik ettiğini ve dahası bilimin daha yeni ulaştığı bir takım bulguların yüzyıllar öncesinde kutsal kitaplar tarafından ortaya konulduğunu ıspatlamak adına büyük bir gayret içerisine girmiş neticede bugün adına bilimselci tefsir dediğimiz bir tefsir anlayışı ve literatürü oluşmuştur.

Bilimselci tefsirin her kes tarafından kabul gören belli bir tanımından bahsetmek kolay değildir. Bunun sebebi, bu tefsir anlayışının mahiyetinde ve içerdiği kavramlarda söz konusu olan kısmî belirsizliklerdir. Ayrıca bilimselci tefsiri savunanların ve karşıt konumda olanların yaptıkları tanımlar da kimi zaman birbirine uymamakta ve çelişmektedir.

Bilimselci tefsirle ilgili yapılmış çalışmalarda kullanılan tanımlar bir yönü ile doğru olmakla birlikte bazı eksiklikler içermekte, modern bilimselci tefsir anlayışını ve tarzını tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Çünkü modern bilimselci tefsir yönteminin tanımını yaparken üç unsurun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Söz konusu üç unsur bilimselci tefsir anlayışının çalışma biçimini ve amacını ifade etmektedir. a) Bilimselci tefsir, müspet bilimlerin araştırma alanı ile alakalı olan Kur'ân âyetleri ve ibarelerini güncel bilimsel veriler aracılığıyla açıklamaya ve izah etmeye çalışmaktadır. b) Bilimselci tefsir, söz konusu bilimlerin ilgi alanına ait olsun ya da olmasın bazı Kur'ân âyetleri ve ibarelerinden güncel bilimsel bulgulara ilişkin işaretler çıkarmakta ve Kur'ân'ın söz konusu bulguları önceden haber verdiğini iddia etmektedir. c) Bilimselci tefsir, Kur'ân âyetleri ve ibareleri ile bilimsel bulgular arasında kurduğu ilişkiden hareketle Kur'ân'ın evrensel ve mu'ciz bir kitap olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Bilimselci tefsirle ilgili yapılan tanımların bu üç unsuru her zaman ihtiva etmediğini görüyoruz. Daha açık ifade etmek gerekirse, örneğin, bilimselci tefsir sadece Kur'ân'ı ilimlerin kaynağı olarak kabul etmek değildir. Aynı şekilde bilimselci tefsir sadece Kur'ân âyetlerini bilimsel verilerle açıklamak da değildir. Modern bilimselci tefsir anlayışı bunların her ikisini içeren bir tefsir tarzıdır. O sebeple tanımlarda bu öğelerin belirtilmesi icap etmektedir. Söylediğimiz gerekçeler doğrultusunda şöyle bir tanım yapılabilir; *Bilimselci tefsir, bazı Kur'ân âyetleriyle deneysel bilimler arasında ilişki kurarak, âyetleri bu bilimlerden elde edilen güncel veriler doğrultusunda yorumlamak ve çeşitli bilimsel görüşleri Kur'ân âyetlerinden çıkarmak suretiyle onun evrensel ve mu'ciz bir Allah kelâmı olduğunu ispatlamaya çalışan bir tefsir tarzıdır.*

Bununla birlikte önerdiğimiz tanımın daha çok modern dönemdeki bilimselci tefsir anlayışını ve tarzını yansıttığını, bugünkü şeklinden bağımsız olarak onun klasik dönemdeki primitif biçimini bu tanımla tanımlamanın doğru olmayacağını ifade etmek gerekir. Haddizatında modern bilimselci tefsir tarzının klasik dönemdeki benzerlerine bilimselci tefsir demek de bize göre doğru bir isimlendirme değildir.

Bilimselci Tefsirin Doğuşu

Bilimselci tefsirin ortaya çıkışına dair kesin bir tarih belirlemek, belirli bir şahıs veya eser adını bu tefsir türünün başlangıcı olarak tespit etmek zordur. Bununla beraber bilimsel tefsirin başlangıcı olarak çoğunlukla Abbâsîler dönemindeki tercüme faaliyetlerine atıf yapılmaktadır. Buna göre, ilim ehlinde olan ve ilim adamlarını seven Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833) eski Yunan eserlerini Bağdat'a getirtmiş, tercümelerini yaptırmış ve müslümanlardan bir grup bu eserleri

okuyup incelemiştir (Cerrahoğlu 1988, II, 427). Böylece bilimsel çalışmalar İslam kültürüne intikal etmiş ve çok geçmeden bu durumun Kur’ân tefsirindeki etkileri de söz konusu olmuştur. Ancak yine de bilimsel tefsirin doğuşunu Abbâsîler devrindeki tercüme faaliyetlerinin başlangıcına kadar götürülebileceği tezartışmaya açıktır; bilimselci tefsirin ortaya çıkış tarihi dirayet tefsirinin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Haddizatında bilimselci tefsir hareketini, tefsir metotları arasında, genel anlamda dirayet tefsiri içinde mütalaa etmek gerekir. Çünkü kendi içerisinde müspet ilimlerin malzemesi sayılan hususların konu edildiği âyetleri izah edip açıklamak, en genel anlamda “içtihat” ve “re’y” kapsamına dâhil sayılabilir (Kırca 1981, 52).

Abbâsîler döneminde (tedvin sırasında) yapılan tercüme faaliyetleri ve özellikle Yunan kültürüne ait ilmî-felsefî birikimin Arapça’ya çevrilmesi Müslüman âlimlerin önünde yeni ufuklar açmış; bütün meseleler titizlikle incelenip şeri’ süzgeçten geçirilmiş; İslam’ın temel inanç esasları ile çatışmayan ve şeriatın açık şekilde reddetmediği meseleler alınarak incelenip geliştirilmiştir. Buna karşılık İslam’ın temel inanç esasları ile çelişen hususlar ise belirli bir eleştirel süzgeçten geçirilmiştir. Bu dönemde tabii ilimlere dair elde edilen birikimin, bilimselci tefsire malzeme olabilecek geniş kaynak sunması bakımından onun gelişiminin hızlanmasında oldukça etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla eğer bilimselci tefsirinin ilk örnekleri için belli bir tarihsel döneme işaret etmemiz gerekirse, bu yaklaşımın başlangıcını dirayet tefsirinin ortaya çıkışına kadar geri götürmek mümkündür (Cerrahoğlu 1988, II, 427).

Tefsir literatürünü bu gözle incelediğimiz zaman sahabi, tabiîn ve tebe-i tabiînden aktarılan bazı rivayetlerle karşılaşırız. Bu rivayetlerde evrenin yaratılışı ve işleyişine dair bazı değerlendirmelerin yapıldığını görebiliyoruz. Müslümanların bilimle ilerlemesine orantılı bir şekilde kaleme alınan tefsirlerde bu türden örneklerin de giderek arttığını görüyoruz. Aşağıda bazı örneklerini aktaracağımız bu yorumları bilimselci tefsir örnekleri olarak isimlendirmek kanaatimizce doğru değildir. Binaenaleyh bu örneklerle bilimselci tefsir tarihinin ilk dönemlere kadar uzandığını söylemek de istemiyoruz. Fakat söz konusu örnekler, erken dönemden itibaren müfessirlerin bazı Kur’ân âyetlerini açıklarken evrene dair bir takım kabullerden hareketle değerlendirmeler yaptıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hûd (11) suresinin 7. âyetinde geçen “وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ” ifadesinin tefsiri bağlamında İbn Abbâs’ın “Hiçbir şey yaratılmadan önce Allah’ın arşı su üzerinde idi, su ise rüzgârların üzerinde idi” şeklinde bir görüş beyan ettiği nakledilir. Yine İbn Abbâs’ın Fussilet (41) suresinin 11. âyetinde geçen “ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ” ifadesiyle ilgili olarak, “Buhar, nehirlerin buharı gibi semaya yükseldi. Daha sonra orda sıkışır, yoğun beyaz bulut kümeleri (sabîr) olarak dönerdi” dediği nakledilmiştir (Taberî 2000, XII, 333).

Âyetin devamında yer alan “فَقَالَ لَهَا وَيَا أَرْضِ انبِئِي طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتْ أَنُنَبِّئُكَ طَائِعِينَ” ifadeleri hakkında Zeyd b. Ali’den (ö. 120) şöyle bir yorum aktarılmaktadır; “Allah semaya

“Ey Sema Güneş’ini ve Ay’ını çıkar!” yere de “Nehirlerini kaynat, zenginliklerini çıkar!” dedi, onlar da Allah’ın dilediği gibi yaptılar.”

Mâtürîdî (ö. 333/944) ve *hiye duhân* ifadesiyle ilgili bazı görüşlere yer vermektedir; Bazılarına göre, bir ateş vardı ve Allah onun dumanından semayı yaratmıştır. Mâtürîdî, bu iddianın doğruluğuna dair rivayet dışında başka bir bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir. Başka bir ifadeyle o bu görüşün bilimsel bir kanıtının olmadığını söylemektedir. Diğer bir görüşe göre de bu duman değil, göğün ve yerin kendisinden yaratıldığı “dumana benzeyen bir şeydir” (Mâtürîdî 2008, XIII, 114).

Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin, (ö. 373/983) tefsirinde *duhân* kelimesiyle ilgili şöyle açıklamalar yer almaktadır; “*Duhan*, suyun buharı anlamındadır. Arş yaratıldığı zaman onun altında yalnız su vardı. (وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) Sonra Allah ısıyı yaratarak suya yöneltmiş ve böylece sudan buhar çıkmış ve yükselmiştir. Sonra rüzgârı gönderip suyu dalgalandırmıştır. Böylece dalgalı suyun köpüğünden yeri, buhardan da semayı yaratmıştır” (Semerkandî, 1995, III, 178).

Enbiyâ (21) suresinin 30. âyetindeki “أَوَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْثًا فَتَتَّبَعْنَاهُمَا” ifadelerinin tefsirinde Abdullah İbn Abbâs’ın (ö. 68/687) “Gökler ve yer yapışık idi, Allah onların arasını hava ile ayırdı” şeklinde görüş beyan ettiği, benzer şekilde Mücâhid b. Cebr’in (ö. 103/721) de “Gökler ve yer bitişik idi. Allah göğü yedi gök olarak, yeri de yedi yer olarak tabakalara ayırdı” dediği; buna karşılık İkrime b. Abdullah (ö. 105/723), Atıyye b. Sa’d (ö. 111/729) ve Abdurrahman b. Zeyd (ö. 71/690) gibi âlimlerin bu ifadeyi “Gökler kapalı idi, yağmur yağmazdı. Yer kapalı idi bitki bitirmezdi. Allah göğü yağmurla, yeri de bitkilerle açtı” şeklinde tefsir ettikleri nakledilir (Mâverdî 1992, III, 444) İlk dönem tefsirlerinden günümüze kadar gelmiş ve ilk kâmil Kur’ân tefsiri olarak kabul edilen Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) tefsirinde, âyette anlatılan “bitişik olma” ve “ayırılma” durumu ile ilgili şu ifadeler yer almıştır: “Gökler ve yer yapışık idi. Allah suyun buharına emretti ve buhar yükseldi. Daha sonra o buhardan yedi semayı yarattı ve gökle yeri birbirinden uzaklaştırdı” (Mukâtil b. Süleyman, 2003, III, 76).

Nahl (16) suresinin 15. âyetinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Sizi sarsar diye Arz’a çakılı dağları yerleştirmiştir...” Başka bir ifadeyle; “Sizi sarsmasın diye Arz’a çakılı dağları yerleştirmiştir...” Soz konusu ifadelerle ilgili ilk dönem müfessirlerinden, onların evren anlayışını yansıtacak bazı rivayetler tefsir kaynaklarında mevcuttur. İbn Ebî Hâtim, Katâde’den şu ifadeleri aktarmaktadır; “Allah Arz’ı dağlarla sabitlemiştir. Eğer bu olmasaydı üzerindeki yaratıklar sabit duramaz, sarsılırdı. Bir zamanlar Yer insanları sarsmakta onları bir o yana bir bu yana hareket ettirmekteydi. Bir sabah uyandıklarında Allah dağları yaratmıştı. Dağlar sağlam kazık gibi Yer’i tutuyordu.”¹ Mücâhid’den gelen rivayette ise “أَنَّ مَيْدَ بَكْمٍ”

¹ Benzer bir değerlendirme Vehb b. Münebbih’ten aktarılmaktadır; “Allah Yer’i yarattığında üzerindeki her şeyi sarsmaktaydı. Melekler yerin sabit olmadığını ve üzerindeki her canlıyı sarstığını Allah’a bildirdiler. Bunun üzerine sabah olunca Allah dağları kazık gibi dikmişti ve melekler dağların neden yaratıldığını bilemediler” (el-Beğavî 1420 h., III, 74).

ifadesi “إِنَّ تَكْفًا بِكُمْ” şeklinde tefsir edilmiştir ki bu kelimenin sözlük anlamı tencerenin ters çevrilmesi gibi “çevrilmek”tir (İbn Ebî Hâtim 1419h., VII, 2279).

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) “وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاحٍ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ” âyetinin tefsirinde şu bilgilere yer vermektedir: “Allah, rüzgârları gönderir, rüzgâr dünya semasındaki suyun belli bir miktarını alır. Sonra rüzgârlar ve bulutlar harekete geçer. Rüzgâr, içerisinde nebâtât suyundan olan suyu buluta atar, sonra da bu rüzgârlar bulutu, yeryüzündeki yağmur yağdırılması emredilen yere doğru sevkeder” (Mukâtil b. Süleyman 2003, II, 427).

Saffât (37) suresinin 5. âyetinde geçen “رَبُّ الْمَشَارِقِ” ifadesi hakkında da benzer türden yorumlara rastlamaktayız. Taberî'nin aktardığı bir yoruma göre “doğuların rabbi” ifadesi, “Allah'ın Güneş'in doğuşunu ve batışını yönettiği” anlamındadır. Süddî'den (ö. 127/745) aktardığı görüşe göre *meşârik*in yani doğuların sayısı senenin günlerinin sayısı kadardır. Başka bir ifadeyle Allah Güneş'i her gün farklı bir yerden (*meşrik*) doğurmaktadır ki bu meşriklerin sayısı rivayete göre 360'tır. Batıların (*meğârib*) sayısı da bir o kadardır (Taberî 2000, XXI, 10, Zeccâc 1988, IV, 298). Yine bu konuyla ilgili olan Rahmân (55) suresinin 17. âyetinde (رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ) geçen *meşrik* ve *mağrib* ifadelerinin tefsirine ilişkin benzer açıklamalar yapılmıştır. Mücâhid (ö. 104), iki doğu iki batı ifadelerini Güneş'in, yazın ve kışın iki farklı noktadan doğması ve yine iki farklı noktadan batması anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Mücâhid b. Cebr 1989, 637. Ayrıca bk. el-Ferrâ, III, 115). Mâverdî bu görüşün İbn Abbâs'a ait olduğunu belirttikten sonra söz konusu ifadelerle ilgili daha iki görüş olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birine göre iki doğu ve iki batı Güneş'in ve Ay'ın doğduğu ve battığı noktalarıdır. Diğer görüşe göre ise *meşrikeyn* Güneş'in doğmasından önceki alacakaranlık ile doğduğu zamandaki aydınlık, *mağribeyn* de Güneş'in battığı zamandaki alacakaranlık ile tamamen battıktan sonra oluşan zulümet durumunu ifade etmektedir (Mâverdî 1992, V, 429).

Âl-i İmrân (3) suresinin 6. âyetinde, Allah'ın insanlara anne karnında iken şekil verdiği anlatılmaktadır; “Size rahimlerde dilediği sureti veren O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur; mutlak izzet ve hikmet sahibidir.” Sahabe ve tabîinden aktarılan rivayetlerde bu hususa ilişkin bazı açıklamalara rastlamaktayız. Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) tefsirlerinde Süddî'den aktarılan ve İbn Mes'ûd ile sahabeden bazılarına dayanan bir riveyette âyetle ilgili şu açıklamalar yapılmıştır; “Nutfe rahme düştüğünden itibaren kırk gün boyunca gelişmeye devam eder. Sonraki kırk gün boyunca alaka (embriyo) olur. Sonra et parçasına (mudğa) çevrilir ve kırk gün de böyle devam eder. Yarattılma zamanı geldiğinde Allah bir melek gönderir. Melek iki parmağı arasında bir tutam toprak getirir ve onun et parçası ile karıştırıp, yoğurur. Sonra da kendisine emredildiği şekil üzere onu biçimlendirir” (Taberî 2000, VI, 167; İbn Ebî Hâtim 1419h., II, 590).

Burûc (85) suresinin 1. âyetinde Yüce Allah “burçlarla dolu gökyüzüne” yemin etmektedir: “وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ”. Âyette geçen *burûc* kelimesi müfessirlerin dikkatini çekmiş ve dilbilimsel izahların yanında dönemin astronomi anlayışına uygun bazı

açıklamalar yapılmıştır. Taberî söz konusu görüşleri aktardıktan sonra kendi değerlendirmelerine yer vermektedir. Onun naklettiği rivayetlere göre *burûc*, Abdullah b. Abbâs ve Dehhâk'a göre "köşkler" anlamındadır. Mücâhid ve Katade'ye göre "yıldızlar" manasına gelmektedir. Süfyan b. Hüseyin'e göre "kum ve su" demektir. Taberî ise başka bir görüşü tercih etmekte ve onu şöyle açıklamaktadır:

Burûc, Güneş'in ve Ay'ın menzilleri demektir. Zira burç kelimesi, sözlük anlamı itibariyle yerden yüksekte bulunan kule manasına gelmektedir. Gökyüzü söz konusu olduğu zaman bu Güneş'in ve Ay'ın menzilleri olarak anlaşılmalıdır. Gökte Güneş'in ve Ay'ın menzilleri on ikidir. Ay bu menzillerden her birini iki gün ve bir günün üçte biri kadar bir zaman zarfında katetmektedir. Böylece tamamını yirmi sekiz günde kateder. Sonra iki gün gizlenir ve görünmez. Güneş ise bu menzillerden her birini bir ayda kateder. Böylece bu menzillerin tümünü on iki ayda katetmiş olur (Taberî 2000, XXIV, 332).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir geleneği içerisinde bu görüş daha önce Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli eserinde geçmiştir. (Ma'mer b. Müsennâ 1381 h, II, 293) Taberî'nin de tercih ettiği görüş, ait olduğu dönemdeki geosentrik evren anlayışını yansıtmaya açısından da kaydedeğerdir.

Bu tür rivayetler, bu kadar erken dönemlerde dahi, Kur'ân yorumcusunun yaşadığı evrenle ilgili – modern zamanın evrene dair bilimsel paradigmaları ile uyumsuz ya da uyumsuz – belli bir dünya görüşüne sahip olduğunu ve yaptığı yorumların bu dünya görüşünden soyutlanmış olamayacağını düşündürür mahiyettedir. Fakat pozitif bilimlerin yaygınlık kazanmadığı dönemlere ait bu yorumların bugünkü bilimselci tefsir örnekleri kadar detaylı olmasını bekleyemeyiz. Çünkü bir taraftan o dönemde bilim bugün olduğu şekilde büyük otoriteye sahip değildir ve doğrunun yanlışın bilime göre tespit edilmesi şeklinde bir anlayış yoktur, diğer taraftan da bilimsel diyebileceğimiz yorumlara kaynaklık edecek yeteri kadar malzeme yoktur. Kaldı ki verdiğimiz örneklerdeki yorumların, çağdaş pozitif bilimin verileri açısından "bilim" kategorisine dâhil edilmesi dahi tartışmaya açık görünmektedir. Bunlar kendi dönemlerinin bilimsel ufukları içerisinde değerlendirildiğinde "bilimselci tefsirin ilk örnekleri" olarak yorumlanabilecek olmakla beraber, o dönem için bile söz konusu âyetlerin mutlak anlamları değil, birer vecih olarak ifade edilmişlerdir; nitekim bugün de bilimselci tefsiri savunanların büyük çoğunluğu gerek günümüzde gerek geçmişte yapılan bilimsel yorumların Kur'ân âyetlerinin mutlak anlamları değil sadece anlam vecihlerinden birisi olduğunu kabul etmektedirler.

Bilimselci Tefsirin Gelişimi

Bilimselci tefsirin gelişim tarihi boyunca iki dönemde canlandığı görülmektedir. Bunlardan ilki Abbâsîler dönemindeki tercüme faaliyetleriyle başlayıp bilim ve felsefede Müslümanların büyük başarılar elde ettikleri dönemdir. Bu dönemde muhafazakâr ulema ve onların ilgi alanını teşkil eden geleneksel ilimler (ulûm-i

dîniyye) vardır. Bunlar hadis, fıkıh, tefsir, kelâm gibi esasen nakle dayanan ve sırf dînî konuları ele alan ilimlerdir. Bu alanın karşısında ise özellikle tercüme faaliyetleriyle başlayan, nakille birlikte akli da önemli bir kaynak sayan, Yunan felsefesine ve bilimine yakından muttali olan yeni bir akım oluşmuştur. Bu akımı daha çok felsefecilerde (*felâsife*) gözlemlemek mümkündür. Muhafazakâr ulema ve onların temsil ettiği geleneksel ilimlerle bu yeni akım arasında tarihsel süreç içerisinde değişik yoğunluklarda kendini gösteren önemli bir gerilim söz konusu olmuştur. Tercüme eserlerle birlikte İslam bilim dünyasına dâhil olan bu yeni akım, bünyesinde felsefe, mantık, astronomi, tıp gibi birçok ilmi ihtiva etmektedir. Esasen o dönem için bilim denilince felsefe akla gelmektedir. Çünkü bilimin farklı konuları o dönemde felsefenin alt başlıkları olarak çalşılmaktadır.

Bilimselci Tefsirde İlk Dalga

Geleneksel ilimlerle uğraşan ulema bir müddet sonra felsefecilerin tabii bilimler üzerindeki tekelciliğini kırma yolları aramışlardır. Bu dönemde dinin akla karşı olup olmadığı meselesi uzun tartışmalara konu olmuştur. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) çabası bu tartışmalara önemli katkılar sağlayacak niteliktedir. O aklın ve bilimin alanlarını tespit etmeye, bunların din ile olan ilişkisini tartışmaya çalışmış, uzlaşması zor görünen dinî kabuller ve ilmî kabuller arasında derinlikli ve nitelikli mukayeseler yaparak, felsefecilerin dinî inançlara aykırı görünen yaklaşımlarının haddizatında felsefî akıl yürütme sistematığı (burhân) içerisinde de yeterli ölçüde temellendirilmemiş olduğunu göstermeye gayret etmiştir (benzer değerlendirmeler için bk. Griffel 2012, 166 vd). Hatta bunun bir adım daha ötesine geçerek geçmiş ve gelecek bütün ilimlerin temellerinin Kur'ân'da olduğunu ispata çalışmıştır. Bu nedenledir ki, XX. yüzyılda bilimselci tefsirle uğraşan birçok ilim adamı bu yönde yaptığı çalışmaları dolayısıyla Gazzâlî'yi bilimselci tefsirin kurucusu ve sistemleştiricisi olarak görmekte-dirler. Gazzâlî'nin ilâhî kelâma ilişkin ortaya koyduğu düşünce ve tasavvur, bilimselci tefsir taraftarlarınca hatırı sayılır bir ilham kaynağı olarak görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'i bütün ilimlerin kaynağı olarak gören ve âyetlerin yorumunda bilimsel verilere itibar eden bilimselci tefsir yanlıları bu tefsir anlayışını ve onun teorik temellerini atan ismin Ebû Hamîd el-Gazzâlî olduğunu ifade etmekte-dirler. Gazzâlî tefsir ilmi ile ilgili düşüncelerine, esasen *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'de ve bu eserden sonra kaleme aldığı *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserlerinde geniş ölçüde yer vermektedir. Gazzâlî'ye göre Kur'ân âyetleri temelde üç şeyi anlatmaktadır; Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve fiillerini. Allah'ın fiilleri evrende olan her şeyi kuşatmaktadır. Bu anlamda geçmişte insanların bildiği fakat bugün unutilan, bugün bilinen ve henüz ortaya çıkmamış fakat gelecekte ortaya çıkma imkânı olan bütün ilimlerin *evâili* (ilkeleri veya temelleri) Gazzâlî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'de mevcuttur. Örneğin şifa ve hastalık gibi olguları Allah'ın fiilleri olarak gören Gazzâlî, bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'in dilinden aktarılan "*Hastalandığımda O bana şifa veriyor*" (Şu'arâ 26/80) âyetini hatırlatmaktadır. Ona göre şifa da Allah'ın fiillerinden bir fiildir ve bu fiili ancak tıp ilminin inceliklerine

vakıf olan, hastalıkların oluşum sebeplerini, belirti ve özelliklerini, onların iyileştirme yöntemlerini bilen kimse tam anlamıyla idrak edebilir. Yine bu konuyla alakalı olarak, insanın fizikî yapısını bir uzmanlık alanı olarak görmekte, anatomi ilmiyle ilişkilendirdiği “*Ey insan! Seni o cömert Rabbine karşı aldatan ne? O ki seni yarattı, düzenledi ve dengeledi. Seni dilediği bir şekilde terkib edip şu hale soktu.*” (İnfitâr 82/6-8) âyetini zikrederek orada anlatılan hakikatlerin anlamını, ancak insanın iç ve dış organlarının anatomisini, sayısını, türlerini, hikmetini ve yararlarını bilen kimselerin en iyi şekilde anlayabileceklerini belirtmektedir.

Gazzâlî'nin bu meseledeki etkin tavrı kendisinden sonrakileri de etkilemiştir. Onun din-bilim uzlaştırması yönündeki çabalarından mülhem bir şekilde konuya ilişkin mevcut birikimi tefsire taşıyan ve Kur'ân-tabii ilimler münasebetini çalışmalarına yansıtan müfessir Fahreddin Râzî'dir (ö. 606/1209). Râzî aklî ve naklî ilimler sahasında çeşitli eserler vermekle beraber “*Mefâtihu'l-ğayb*” isimli tefsirinde dönemindeki çeşitli disiplinlere geniş yer vermiştir.

Râzî'nin böyle bir tefsir kaleme almasının asıl amacı kendi dönemine kadar Ehl-i Sünnet dışı akımlar tarafından Kur'ân âyetleri hakkında ileri sürülen görüş ve iddiaları bertaraf etmek, böylece Kur'ân'ın inanç esaslarını doğru ve ikna edici bir tarzda ispat etmeye çalışmaktır. Onun bazı âyetleri bilimsel yöntemlerle izah etmeye çalışması da, bu amacın tahkik ve takviyesi mahiyetindedir. Bu gayeyle o, Kur'ân'ın her türlü rasyonel tutarsızlık ve kusurdan uzak olduğunu ortaya koymaya, diğer bir deyişle nakil yoluyla gelen hakikatleri aklın prensipleriyle ispat etmeye çalışmıştır. Bundan dolayı tefsirinde sadece rivayetleri nakletmekle yetinmeyip beşeri bilginin her türünü kullanmıştır. Râzî'nin tefsiri muhteva ve metot itibarıyla yeni bir tarz oluşturmuş ve din bilginleri tarafından iki farklı tavırla karşılanmıştır. Bunlardan menfî olanını, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) “onda tefsir hariç her şey var” iddiası özetlerken müspet olanını Sübkî'nin (ö. 771/1370) “onda tefsir dâhil her şey var” ifadesi özetlemektedir.

Râzî tefsirinde zamanının yaygın bilim anlayışına uygun bilimsel verileri sıklıkla kullanmaktadır. Özellikle tabiat hadiselerinden bahseden âyetlerin yorumunda astronomi ilmine ait verileri detaylıca anlatmaktan geri durmaz. Bu bakımdan bazı kimseler, tefsirini, özellikle astronomi ve benzeri ilimlere dair kendi döneminde kabul gören bilimsel verilerle doldurduğu ve bu sebeple de şimdiye kadar alışlagelmiş tefsir tarzına uymadığı gerekçesiyle Râzî'yi tenkid etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın kudretinin ifadesi olarak sık sık konu edinilen gökler ve yer, dağlar ve denizler, tabiat olayları, insanlar ve hayvanlarla ilgili âyetlerin tefsirinde konuyu meselelere ve kısımlara ayırarak teferruatlı izahlarda bulunmaktadır. Bu tarz âyetlerle Allah'ın insanları düşünmeye sevk ettiğini söyleyen Râzî, ilmî delillerle ikna olma durumunun daha kuvvetli ve daha muvafık olduğunu bildirmektedir. Buna göre örneğin inekte sütün teşekkülü, bal arısının evini yapışı, balın teşekkülü (Râzî 1999, XX, 231-238) gibi bitkiler ve hayvanların yaratılışı, Allah'ın varlığına delalet etmektedir. Ne var ki

Râzî'nin, kendi çağındaki bilimsel veriler üzerinden yapmış olduğu kimi değerlendirmelerin çağdaş bilimsel bulgulara göre yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.²

Râzî'nin tefsirini yazmadaki amacı kendisinin de ifade ettiği gibi Kur'ân'ı ve Ehl-i Sünnet akidesini mevcut ve gelecek saldırılardan korumaktır. Âyetlerin tefsirindeki ana çizgi de genel olarak bu istikamettir. Doğa olaylarından bahseden âyetleri de bu açıdan değerlendirmektedir. Görebildiğimiz kadar Râzî bu âyetleri tefsir ederken esas olarak günümüzde yapıldığı şekilde, Kur'ân'ın, ilmî i'câz yönünden Allah kelâmı olduğunu ispat etmeye değil, Allah'ın sonsuz kudretine dikkat çekmeye ve bununla da kelâmî meselelerde söylediği fikirleri kuvvetlendirmeye odaklanmaktadır.

Bilimselci tefsir anlayışını Fahreddîn Râzî'den sonra devam ettiren Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Fadl el-Mursî'dir (ö. 655/1257). Kendisinin konuyla ilgili görüşlerini Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'ân* adlı eserinden öğrenmekteyiz. Onun aktardığına göre dilci, muhaddis, müfessir ve fakih olan Ebû'l-Fadl el-Mursî tefsirinde şunları söylemektedir:

Kur'ân, öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini ihtiva eder. Ondaki ilimlerin hakikatini Allah bilir. Peygamber (s.a.v.) de Allah'ın bildirdiği kadarını bilir. Ondan sonra bu ilim önde gelen bilgili sahabelere, örneğin Raşid Halîfelere, İbn Mes'ûd'a ve İbn Abbâs'a tevarüs etmiştir. Öyle ki, İbn Abbâs, "Devenin bağı kaybolursa onu mutlaka Allah'ın Kitab'ında bulurum" demiştir. Bu konuda onları Tabiiler izledi. Zaman geçtikçe bu konuya gösterilen ihtimam azaldı ve sahabenin taşıdığı bu yükü taşımak ilim adamları için zorlaştı. İlimler dallara ayrıldı ve her grup o ilimlerden biriyle meşgul oldu (Suyûtî 2002, II, 1027-1028).

Bu meslek gruplarından örnekler veren el-Mursî, dilcilerin Kur'ân'daki isimler, fiiller ve harflerle, müfessirlerin lafızlarla, usûlcülerin kati delillerle, aslî ve nazarî şahidlerle, bir diğer grubun onun hitabındaki mânalarla, bir grubun kıssalarla, başka bir grubun da helaller ve haramlarla, birilerinin miras ve ferâizle, birilerinin de ayın ve güneşin, gecenin ve gündüzün yer değişmesi üzerinde yoğunlaşarak vakitlerle ilgilendiğini söylemektedir. Ona göre Kur'ân, bu ilimler dışında tıp, cedel, hendese, heyet, cebir ve mukabele (denklem), münecimlik (astroloji) ve diğer konuları da ihtiva etmektedir. O, Kur'ân'da günlük hayatta zarûrî olan bazı sanatların asıllarının ve aletlerin isimlerinin olduğunu da iddia etmektedir. Buna göre terzilik, demircilik, marangozluk, ipekçilik, dokumacılık, çiftçilik, dalgıçlık, kuyumculuk, züccaciyecilik, çömlekçilik, denizcilik, kitabet, fırıncılık, aşçılık, temizlikçilik, kasaplık, boyacılık, taşçılık, atıcılık gibi mesleklerin temelleri Kur'ân'da mevcuttur. Bunların dışında kâinatta olmuş-olacak bütün şeylerin tahakkuku "مَّا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ" âyetiyleifadesini bulmuştur (Suyûtî 2002 II, 1028-1032; Muhtesib 1982, 256-259).

Daha sonra bu hareketi ayakta tutmaya çalışanlar arasında Celaleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) ismini zikredebiliriz. Suyûtî Kur'ân'ı ilimlerin kaynağı olarak görmektedir. Ona göre Allah, her şeyin ilmini Kur'ân'a tevdi etmiş, her türlü

²Örneğin Bakara (2) suresinin 22. âyetinde geçen *جَعَلْ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا* ifadesinin tefsirinde yerkürenin hareketsiz olduğunu söylemektedir ki bu bilgi günümüzde yanlışlanmıştır (bk. Râzî, 1999, II, 336).

hidayet ve dalâleti onda beyan etmiştir. O da ilimlerin Kur'ân'dan çıkarılması hususunda kendisinden önceki müelliflerin yolunu takip etmiştir. Bütün ilimlerin kaynağının Kur'ân-ı Kerîm'de olması ile ilgili görüşlerini *el-İtkân* adlı eserinin "Kur'ân'dan çıkarılan ilimler" isimli 65. nevinde ve *el-İklîl fi 'istinbâti't-tenzil* adlı eserinde ortaya koymaktadır. Suyûtî, *el-İtkân*'ında En'âm (6) suresinin 38. âyeti (... مَا... وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ...) ile Nahl (16) suresinin 89. âyetini (... فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ...) bu hususta delil olarak zikrettikten sonra Hz. Peygamber (s.a.v.), sahabe ve İslam âlimlerinin bu konudaki sözlerini de aktarmakla görüşünü kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Muhammed b. Ebi'l-Fadl el-Mursî'nin konuya ilişkin görüşlerini de bu bölümde aktardıktan sonra, Ebû Bekr İbnu'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Kânûnu't-te'vil* adlı eserine istinaden "Kur'ân ilimleri 77450'dir ve Kur'ân'ın kelimeleri kadardır. Ondaki her bir kelimenin bir zâhiri, bir bâtını, bir haddi ve bir matlai vardır." şeklindeki görüşe de yer vermektedir. (Suyûtî 2002 II, 1034; Cerrahoğlu 1988, II, 428.) Ancak Suyûtî her ne kadar teorik olarak bu görüşü desteklese de, biri rivayet diğeri de dirayet yoluyla yazdığı iki tefsirinde onun bu tavrını açık bir şekilde görmemekteyiz (Kırca 1996, 45).

Suyûtî'den sonra durgunluk dönemine giren bilimselci tefsir ancak son asırda canlılık kazanabilmiştir. Nitekim Suyûtî'den XX. yüzyılın başına kadar geçen süre içerisinde bilimselci tefsire ilgi duyan ve Kur'ân'a bu açıdan yönelenler olmuşsa da bunlar hem sayı itibarı ile hem de ortaya koydukları çalışmaların keyfiyeti ve zenginliği itibarı ile yeterli ve güçlü bir izlenim bırakamamışlardır. Klasik dönemde son olarak Suyûtî'de (fakat sadece teorik anlamda) ifadesini bulan bilimselci tefsir bu dönemden sonra bir gerileme süreci yaşamıştır. Bu dönemde medreselerde klasik dini ilimlerin yanı sıra müspet ilimler de yaygınlık kazanmış, bu sebeple müspet ilimlerin meşruluk ve önemini ispat etmek için Kur'ân'a dayalı, dinî ve teolojik referanslara duyulan ihtiyaç azalma eğilimi göstermiştir.

Bilimselci tefsirde ikinci dalga

XII. yüzyıla kadar her yönü ile Batı'yı etkileyen ve her alanda onu önceleyen İslam dünyası, bu asırdan itibaren duraklama evresine girmiş, orijinal düşünce ve eser üretiminde düşüş eğilimi gözlemlenir olmuştur. Avrupa'da Rönesans eşiğinde bilim-teknik alanında gelişmeler yaşanırken, İslam âlemi bu ilerleyişe kapılarını açamamış ve yaşanan gelişmelerden ancak XVIII. ve XIX. asırlarda haberdar olabilmıştır. Bu durum zamanla tefsir ilminde de etkisini göstermiş ve bilimselci tefsir ekolü, yeni bir ekol olarak tekrar canlanmaya başlamıştır.

Bilimselci tefsirin ikinci canlanması XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında olmuştur. Batı'da gelişen sanayi ve teknoloji Müslüman dünyayı çok geride bırakmış, bu ilerleme Müslüman dünyasını yakından etkilemiştir. Batının modern silahlarla mücehhez askeri gücü müslüman ülkeleri art arda işgal edip sömürmeye başlamış, İslam coğrafyasının serveti bu şekilde Batı'ya taşınmış; müslümanların askerî-ekonomik geri kalmışlıkları giderek kültürel ve psikolojik bir

komplekse dönüşmüş ve bu da onları – çözüm sadedinde – yeni arayışlara sevk etmiştir. Haddizatında bu arayışların kökeni daha eskiye dayanmaktadır; örneğin XVIII. Yüzyılda hala en büyük müslüman devlet konumunda olan Osmanlı’da Padişah I. Mahmut tahta geçtiğinde (1730-1754) ilk işi “*Küffarın ekser zamanda galebesine ve ehli İslam’ın mağlubiyetine sebep nedir diye sual tahtında galibiyete vesile olacak tarih*” aramak olmuştur. Bu arayışlar çerçevesinde İbrahim Müteferrika (ö. 1745) *Usûlu’l-hikem fi nizâmi’l-ümem* isimli eserini yazarak 1732’de neşrettirmiştir (Müteferrika 1990, 7). Eserin girişinde müellif şu dikkat çekici ifadelere yer vermektedir:

Özellikle, tamamen talihsiz bir millet olan Hristiyanlar üzerinde duruldu. Müslüman halka göre karakteri zayıf, cibilliyeti bozuk ve aşağılanan bir millet olduğu halde, Hristiyanlar bir süreden beri dünyaya yayılıyorlar ve nice nice memleketler istila ediyorlar. Hatta Devlet-i ‘Aliye-i Kâhire-i Osmâniyye askerlerine dahi üstünlük gösterdikleri oluyor. Bütün bunların oluş keyfiyeti ve sebepleri nelerdir, kullanılan aletler nelerdir? Anlamak ve idrak etmek gerekir...
(Müteferrika 1990, 23).

Müteferrikâ’dan yaklaşık bir asır önce Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657) de müspet ilimlerin önemine dikkat çekmiştir. Çelebî varlıkların gerçeğini araştıran ilimler olarak tanımladığı felsefe ve ona bağlı ilimlerin okutulmasını istemiş, *Mizânü’l-hakk fi ihtiyâri’l-ehakk* adlı eserinde dînî ilimler alanında aklî ilimlere büyük ihtiyacın olduğundan, bu iki alan arasındaki bütünlük ve insicamın bozulmasının dînî ilimleri olumsuz yönde etkileyeceğini örneklerle anlatmaya çalışmıştır. Örneğin matematik veya geometri bilen müftü ile bilmeyen müftinin dînî bir meselede vermiş oldukları hükümleri karşılaştırarak matematik ve hendese bilen müftinin verdiği hükmün doğruya daha yakın olduğunu örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır (Kâtip Çelebî 2008, 150-151).

Yine Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) 1756’da tamamladığı ünlü *Ma’rifetnâme* isimli ansiklopedik eserinde âlemi tanımayı, dolayısıyla tabiat bilimlerine vakıf olmayı metafizik bir gayeyle açıklamakta, âlemin ve insanın yaratılmasındaki nihâî maksadın Mevlanın bilinmesi (ma’rifetullah) olduğunu söylemektedir. Ona göre insanın Allah’ı bilmesi, öncelikle kendi nefsini bilmeye, nefsini bilmesi de bedeni bilmeye dayanır. Bedenin bilinmesi âlemin bilinmesiyle gerçekleşir. Âlemin bilinmesi ise hakikî ilimlere vakıf olmakla mümkün olur (İbrahim Hakkı 1981, 17). Bu mantıkla kaleme alınmış eserde, dînî, tasavvufî ve ahlakî bilgilerin yanı sıra astronomi, matematik, anatomi, jeoloji, coğrafya vs. ilimlere dair döneme göre yeni sayılacak pek çok bilgi yer almaktadır. İbrahim Hakkı, yeni astronomik bulguları anlatmaya ve bunlar doğrultusunda yerin yuvarlaklığını kanıtlamaya çalışırken, mutaassıp ulemâdan gelebilecek muhtemel tepkileri bertaraf etmek ve bu yeni görüşün şeriate aykırı olduğu hususundaki tereddütleri gidermek amacıyla Gazzâlî’nin Osmanlı uleması nezdindeki saygınlığından yararlanmakta ve onun, *Tehâfütü’l-felâsife*’nin girişinde bir yöntem olarak ortaya koyduğu din-bilim ilişkisine dair tutumunu nakletmektedir. Netice itibarıyla onun dînî ilimlerle dînî olmayan ilimleri gaye ortaklığı temelinde uzlaştırdığını, bunlardan birini bilmenin diğerini bilmeye bağlı olduğunu savunarak müspet ilimlerin öğrenilmesini teşvik ettiğini, yaygınlaşmasına ön ayak olduğunu söyleyebiliriz.

Modern dönemde Kur'ân âyetlerini bilimselci tefsir anlayışı ile yorumlayanların başında Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (ö. 1306/1889) gelmektedir. O, modern bilimselci tefsir akımının ilk temsilcilerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Asıl mesleği tabiplik olan İskenderânî, 1873 senesinde katıldığı bir toplantıda kendisine “kitapta hiçbir şeyin eksik bırakılmadığını” ifade eden âyetin ne anlama geldiğinin sorulması üzerine konuyu araştırmaya başlamış (el-İskenderânî 1880, I, 3) ve Kur'ân'daki müsbet bilimlerin konularıyla benzerlik arz eden âyetlerin modern bilimsel veriler ışığında yapılan yorumlarından oluşan *Keşfu'l-esrâr* isimli eseri meydana getirmiştir. 1880 senesinde Kahire'de basılan eser giriş, üç bölüm ve sonuçtan ibarettir. Birinci bölümde canlıların yaratılışı, ikinci bölümde göklerin ve yerin yaratılışı, üçüncü bölümde ise bitkiler konusu işlenmiştir. *Keşfu'l-esrâr* Kur'ân âyetlerini bilimselci yorum anlayışıyla yorumlayan ilk müstakil eser olarak görülmektedir. Eserde âyetler mushaf sırasına göre değil, konularına göre açıklanmaktadır. Kaynak zikretmeksizin Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb* tefsirine bolca atıf yapılmıştır.

Bu dönemde bilimselci tefsir akımının gelişimine katkı sağladığı ifade edilen bir diğer isim de Abdurrahman el-Kevâkibî'dir (ö. 1320/1902). Aslında bir gazeteci olan Kevâkibî, Osmanlı yönetimine karşı muhalif tutumu ile bilinir. Bilimselci tefsirin tarihi içerisinde isminin yer alması ise eserlerinde bu yönde bazı fikirleri seslendirmiş olmasına bağlıdır. Bilimselci tefsir alanında müstakil her hangi bir eseri olmayan Kevâkibî, *Tabâ'iu'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd* isimli eserinde³ bilimselci tefsir akımını destekleyen bazı fikirlere yer vermiştir. Özellikle *İstibdâd ve Din* bölümünde Kur'ân'ı ilimlerin güneşi ve hikmetlerin hazinesi olarak tanımlamış, onun i'câzını En'âm (6) suresinin 59. âyeti ile (وَلَا رُطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ) açıklamaya çalışmıştır. Ona göre dikkatli bir gözle araştırıldığı takdirde Kur'ân'ın batılı âlimlerce keşfedilen ilmî hakikatlere açık veya imâ yoluyla işaret ettiği görülecektir. Kevâkibî bununla ilgili bazı örnekler de zikretmektedir (el-Kevâkibî 1986, 46-49).

Bilimselci tefsirin bu dönemde yükselişe geçmesinde Batı'dan gelen tenkitlerin de önemli etkisi olmuştur. Bilim ve felsefedeki geri kalmışlığın bizzat İslam dininin kendisiyle ilişkilendirilmesi müslüman düşünürleri savunma konumuna itmiş, apolojetik karakterli bir söylemin entelektüel dünyada yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Ernest Renan'ın (ö. 1892) 29 Mart 1883'te Sarbonne Üniversitesinde vermiş olduğu *L'İslamisme et La Science* (İslam ve Bilim) başlıklı konferansta dile getirdiği fikirler müslüman coğrafyada büyük yankı uyandırmıştır. Arap-İslam aklının bilime engel olduğu tezini savunan Renan'ın söyleminde; “İslam rasyonalizm ve bilim denilebilecek her şeyden bin fersah uzaktır”; (Renan 1946, 186) “İslam

³Kevâkibî'nin bu eseri çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanan makalelerinden oluşmaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere kitapta, yaşadığı dönemde müslüman coğrafyadaki baskıcı yönetimlerin – ki, müellifin temelde vurgu yaptığı Osmanlı saltanatıdır – toplumların, fikrî, siyasî, askerî, bilimsel ve teknolojik gelişimine engel olduğu düşüncesi/iddiası üzerinde durulmuş ve bu iddia farklı yönleri ile gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Zehabi'nin bilimselci tefsirin tarihini anlatırken Kevâkibî'nin ismine yer vermiş olması, bu alanda onun ün kazanmasına ve adının literatüre girmesine sebep olmuştur. Ancak bize göre, bilimselci tefsir akımı içerisindeki isimler ve çalışmalarla kıyaslandığında, Kevâkibî'nin bu alanda haketmediği bir üne kavuştuğu söylenebilir.

bilime ve felsefeye daima eza etmiş ve nihayet onları boğmuştur”; (Renan 1946, 198) “İslam fethettiği ülkelerin fikrî ve ruhî varlığını ezmiştir”; (Renan 1946, 200) “Gerçekte, bir müslümanı ayırdeden vasıf, bilim düşmanlığıdır, araştırmanın faydasız ve havâî bir iş, hemen hemen dine aykırı bir meşgale olduğu yolundaki kanaatidir” (Renan 1946, 202) şeklindeki genellemeler öne çıkmaktadır. Renan’ın bu çıkışı hem Arap dünyasındaki hem de Osmanlı’daki ilim adamlarını savunmaya geçirmiş, bu savın yanlışlığını ispat etmek amacıyla türlü çabalar sergilenmiştir. Nitekim Namık Kemal’in meşhur *Renan Müdafaaanamesi* bunlardan sadece biridir.

Bilimselci tefsirin geçen yüzyılda yeniden doğuşu ve büyük ivme kazanması Mısırlı âlim Tantâvî Cevherî’nin (ö. 1940) ismiyle yakından alakalıdır. Kur’ân âyetlerini bilimsel verilerin yardımıyla baştan sona yorumladığı *el-Cevâhir fi tefsîri’l-Kur’ân* adlı çalışması 25 cilt olarak yayınlanmıştır. Zamanın yaygın bilim anlayışı ile Kur’ân âyetlerini yorumlamaya çalışan Cevherî, genellikle ansiklopedik bilgilerin bulunduğu bu eserinde zaman zaman resimlere ve şekillere de yer vererek geleneksel tefsir yazımından farklı bir üslup ortaya koymuştur. Bu yönüyle içinde resimlerin bulunduğu ilk tefsir kitabı olma özelliğine de sahiptir. (Kırca 1996, 49.) Zamanının büyük bir kısmını Kur’ân-ı Kerîm ve modern bilimler arasındaki münasebetlerin belirlenmesine adanmış Cevherî, kaleme aldığı *Cemâlu’l-âlem, Cevâhiru’l-’ulûm, et-Tâcu’l-murassa, Nizâmu’l-âlem ve’l-umem, en-Nizâm ve’l-İslâm fi ‘acâibi’l-kevn* adlı eserlerinde ve başyapıtı sayılan *el-Cevâhir*’de, baştan sona kadar, Kur’ân âyetleri ile tabiat kanunları ve göz alıcı yaratılış özellikleri arasındaki uygunluğu göstermeye çalışmıştır.

Tantâvî Cevherî tefsirinde müslümanların ihtiyacı olan ahlak, ahkâm, tabiat kanunları ve yaratılıştaki incelikleri ortaya koyduktan sonra, yer, gök, hayvanlar ve bitkiler hakkındaki âyetlerin hakikatini müslümanların daha yakından öğrenmesi için teşviklerde bulunmaktadır. Cevherî, Kur’ân-ı Kerîm’de muhtelif pozitif ilimlere taalluk eden âyetlerin sayısının 750’den fazla olduğunu, buna karşılık sarih olarak fıkıh ilmine taalluk eden âyetlerin sayısının ise 150’yi geçmediğini söylemektedir. O, geleneksel tefsir külliyyatını, fıkıhla ilgili âyetlerin tefsirine dair ciltlerle eser yazdıkları halde kevnî âyetlerin yorumlarına gereken ihtimamı göstermediklerinden dolayı eleştirmektedir:

Farâiz hakkındaki sayılı âyetler matematik ilminin bir kısmıdır. Ey insanlar size neler oluyor? Kur’ân’da dünyanın bütün acaibliklerinden bahseden 700 küsür âyet vardır. Bu çağ ilim çağı, İslam’ın nurunun parlayacağı terakki çağıdır. Neden ecdadımızın mirasla ilgili âyetleri bildiği kadar bizler kevnî ilimler hakkındaki âyetleri bilmiyoruz? Bu tefsirde o ilimlerin hulasasını bulacaksınız. Bu ilimlerin tetkiki ile meşgul olmak farâiz ilmiyle meşgul olmaktan daha üstündür. Çünkü farâiz ilmi farz-ı kifayedir. Bu ilimler ise Allah’ı bilmeyi (ma’rifetullahı) artırdığından gücü yeten herkes için farz-ı ayndır (Cevherî 1940, I, 19).

Bilimselci tefsirin en bariz örneği olan Tantâvî Cevherî’nin *Cevâhir*’i günümüze kadar bu amaçla kaleme alınmış tek eserdir dersek yanlış olmayız.

Tantâvî’den sonra her ne kadar bilimsel tefsir metodunu tam olarak benimsememiş ve tenkit etmiş olmalarına rağmen Ahmet Mustafa el-Merâğî,

Muhammed Reşid Rıza, Seyyid Kutub gibi müfessirler eserlerinde bazı âyetlerin tefsirinde bu metoda başvurmaktan geri kalmamışlardır. Bilimselci tefsir Tantâvî'den sonraki varlığını genellikle müstakil eserler halinde sürdürmektedir.

Bilimselci tefsir hareketinin Türkiye'deki ilk temsilcilerinden birisi son devir Osmanlı komutanı, devlet adamı ve astronomi bilgini olan Gâzî Ahmet Muhtar Paşa'dır (ö. 1918). Birincil mesleğinin yanı sıra onun, astronomi ilminde de uzman denilebilecek kadar geniş bilgi ve birikime sahip olduğunu bu alanda yaptığı çalışmalarından görmekteyiz.⁴ Gâzî Ahmet Muhtar Paşa'nın bilimselci tefsir tarihi içerisinde mütalaa edilmesinin sebebi *Serâiru'l-Kur'ân fi tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân* isimli eseridir. Müellif kendi döneminde astronomi ilmindeki yeni bulgularla dînî bilgilerini birleştirmek suretiyle hazırladığı bu eserinde Kur'ân'ın müsbet bilimlere uygunluğunu ve gelişen ilimlerle asla çatışmadığını göstermek istemiştir. Astronomi ilminin konuları ile uygunluk gösterdiğini düşündüğü 100'e yakın âyet tespit eden müellif, bu âyetleri dönemindeki yeni astronomik bulgularla tefsir ederek, bunların, Kopernik'in (ö. 1543) ortaya koyduğu sistemle uyum içerisinde olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra müellif Kur'ân'ın bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ilgili işaretlerde bulunduğunu düşünmektedir (Muhtar Paşa 1989, 31).

Türkiye'de son dönemlerde bilimselci tefsire dair çalışmalarıyla öne çıkan isimler ve eserler arasında Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Celal Yıldırım'ın *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, Celal Kırca'nın kaleme aldığı çok sayıda makale ve kitapları örnek olarak gösterebiliriz.

Kur'ân'ı modern bilimlerin verileriyle tefsir etme ve Batı menşeli bilim ve teknolojiye yeniden meşruluk kazandırma girişimleri işte böyle bir tarihî süreç arz etmektedir. Bilimselci tefsir eğiliminin bu dönemde giderek yaygınlaşması ve bir ekole dönüşmesindeki belirleyici etkenleri Said Şimşek iki madde halinde özetlemektedir (Şimşek 1997, 120). Bunlardan ilkinde göre Batı bilimsel ilerlemenin sağladığı teknoloji sayesinde siyasî ve ekonomik alanda İslam dünyasını geride bırakmıştır. Daha önce Batı'ya karşı belirgin bir şekilde üstünlüğünü koruyan İslam dünyası bilimsel ve teknik ilerlemeye ayak uydurmadığı için ekonomik ve siyasî alanda üstünlük Batı'ya geçmiştir. Dahası İslam coğrafyası Batılılar tarafından baskı ve istilalara maruz kalmıştır. Bunun sonucunda İslam dünyası bir yenilgi kompleksine kapılmıştır. Batı'nın sahip olduğu bu ilerlemenin temellerinin aslında Kur'ân'da mevcut olduğunu söylemek bu kompleksten kurtulma noktasında etkin bir yol olarak görülmüştür. İkinci sebep ise Batı'nın modern bilim ve teknolojisinin İslam dünyasına girişine karşı çıkan ve bu hususta toplumsal direncin oluşmasını sağlamak isteyen bir kesimin varlığıdır. Bu kesimin sözkonusu karşı çıkışı dînî bir tavidir ve bu tavırlarına gerekçe olarak İslam dinini gösteriyorlardı. Bu bağlamda, Batı'nın gerçekleştirdiği bu ilerlemenin temellerinin Kur'ân'da mevcudiyetini ispatlamak, modern ilimleri tahsil etme ve bilim sonucu ortaya çıkan tekniği kullanmayı meşrulaştıracaktı.

⁴Astronomi ilmine dair eserleri; Gâzî Ahmet Muhtar Paşa, *Riyâzü'l-muhtâr mir'âtu'l-mikâd ve'l-edvâr ma'a mecmû'ati'l-eşkâl*, Kahire, 1303; *İslâhu't-takvîm*, Kahire, 1307; *Takvîmu's-sinîn*, İstanbul, 1328.

Sonuç

XIX. yüzyılda ivme kazanan bilimselci tefsir Kur'ân âyetlerini bilimsel yönden ele almak suretiyle, onun bilimle uygunluğu ve hatta bazen bilimi öncelediği düşüncesini temellendirmek ve bu sayede onun gerçek olmakla birlikte evrensel ve mu'ciz bir Tanrı sözü olduğunu ispatlamayı amaçlamıştır. Bilimselci tefsir yöntemini savunanlar Kur'ân âyetleri ile bilimsel veriler arasında ilişki kurarak âyetleri en son bilimsel bulgularla izah etmeye çalışmışlardır. Erken dönem tefsir kaynaklarından elde ettiğimiz örnekleri bilimselci tefsir olarak isimlendirmenin tam doğru olmayacağını ifade etmekle birlikte, söz konusu örnekler, yorumcunun Kur'ân âyetlerini yorumlarken dış dünyaya dair bilgi ve müşahedelerini kullanması yönteminin çok erken dönemlere kadar uzandığını göstermesi bakımından önemlidir. Modern dönemde bu tarz tefsir faaliyetlerinin esasen iki hedefe yönelik hayata geçirildiğini söyleyebiliriz. 1. Dini olmayan ilimlere karşı olumsuz bir tutum sergileyen, dünyevi ilimlerle iştiğal etmediği gereksiz ve faydasız bir çaba olarak gören müslüman kimseleri Kur'ân-bilim ilişkisini temellendirmek suretiyle ikna etmek ve bilimin müslüman toplumlar arasındaki saygınlığına katkı sağlamak; 2. Tecrübe ile ispat olunamayan her türlü bilginin değersiz olduğunu savunan pozitivist düşüncenin dine yönelik tehditlerini cevaplandırmak. Kur'ân-ı Kerim kendi muhataplarına bilimsel bir bilgi öğretmemektedir. Böyle bir şey onun inzâl edilmesinde de amaçlanmış değildir. Ancak sonraki muhatapların nüzül ortamından uzak olmaları, asırların birikimiyle ilerlemiş olan bilimsel gelişmeleri müşahede etmeleri, farklı kültürel ve entelektüel eğilimlere sahip olmaları Kur'ân yorumlarını da etkilemektedir. Kur'ân insanlara bilimsel bir bilgi öğretmediği halde ona inananlar onun yüceliğini ispat etmek için ondan bir takım bilimsel işaretler aldıklarını ifade etmektedirler. Bize göre insanların Kur'ân âyetlerinden bir takım işaretler alması anlaşılır bir durumdur. Çünkü hem bazı Kur'ân âyetleri buna imkân vermektedir hem de muhataplar onun yüce bir makamdan inzâl edilmesinden dolayı onu okuduklarında çeşitli hikmetler ve incelikler görmek istemektedirler. Haddizatında Kur'ân âyetlerinin bilimsel verilerle çatışmadığını, aksine bir takım bilimsel bulguların Kur'ân âyetleri ile uygun düştüğünü vurgulayan kimi çalışmalar birçok insanın kalbini ve imanını etkilemekte, onun yüceliği konusunda onların inancını pekiştirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'ı okuyan kimsenin ondan, ister bilimsel ister tasavvufî bir takım işaretler almasını engelleyecek ve mutlaka nesnel anlama odaklanmasını zorunlu kılacak bir mekanizma mevcut değildir. Ancak bununla beraber iki önemli hususun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Öncelikle Kur'ân âyetlerinden alınan işaretlerin birer işaret olduğu, bu işaret üzerine bina edilen söylemin de bir iddia olduğu ve asla mutlak olmadığı bilinmelidir. Diğer yandan ise Kur'ân'a yönelik bilimsel yorumların bir tefsir faaliyeti olmadığı, belki te'vil adı altında incelenmesi gerektiği hatırd tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân, thk. Abdürrezzak el Mehdî, Beyrut 1420 h.
2. Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988.
3. Cevherî, Tantâvî, el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm, 1940.
4. Çelebî, Kâtip, Mîzânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2008.
5. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Mecâzü'l-Kur'ân, thk. Fuad Sezgin, Kahire, 1381 h.
6. Ferrâ, Yahya b. Ziyâd, Me'âni'l-Kur'ân, tkh, Ahmet Yusuf en-Necâfi vd, Mısır, trs.
7. Griffel, Frank, Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı, çev. Halil İbrahim Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, İstanbul, 2012.
8. Hakkı, Erzurumlu İbrahim, Ma'rifetnâme, tkd. Ahmet Davutoğlu, sad. Durali Yılmaz, Hüsnü Kılıç, İstanbul, 1981.
9. İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekte, 1419 h.
10. İskenderânî, Muhammed b. Ahmed, Keşfu'l-esrâr, Kahire, 1297/1880.
11. Kevâkibî, Abdurrahman, Tabâ'iu'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd, Beyrut, 1986.
12. Kırca, Celal, Kur'ân ve Bilim, İstanbul, 1996.
13. Kırca, Celal, Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler, İstanbul, 1981.
14. Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, thk. A. Vanlıoğlu-B. Toplaoğlu vd, İstanbul, 2005-2011.
15. Mâverîdî, Ebü'l-Hasan, en-Nüket ve'l-'uyûn, Beyrut, 1992.
16. Muhtar Paşa, Gazi Ahmed, Yaratılış ve Ötesi, sad, Ali Turgut, İstanbul, 1989.
17. Muhtesib, Adulmecid Abdüsselâm, İtticâhâtü't-tefsîr fî 'asri'r-râhin, Amman, 1982.
18. Mukâtil b. Süleyman, Tefsîru Mukâtil b. Süleyman, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte, Beyrut, 2003.
19. Mücâhid b. Cebr, Tefsîru Mücâhid, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl, Mısır, 1989.
20. Müteferrika, İbrahim, Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller, İstanbul, 1990.
21. Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddin, Mefâtihu'l-ğayb – et-Tefsîru'l-Kebir, Beyrut, 1999/1420.
22. Renan, Ernest, Nutuklar ve Konferanslar, çev. Ziya İhsan, Ankara 1946.
23. Semerkandî, Ebü'l-Leys, Tefsîrü's-Semerkandî-Bahrü'l-'ulûm, Beyrut, 1995.
24. Suyûtî, Celâleddin, el-İtkân fî ulûmi'l-kur'ân, tkd. Mustafa Dib el-Buğa, Dımaşk, 2002.
25. Şimşek, Said, Günümüz Tefsir Problemleri, Konya, 1997.
26. Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2000/1420.
27. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul, 1979.
28. Zeccâc, Ebû İshâk, Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbihi, thk, Abdülcelil Abduh Şelbî, Beyrut, 1988.

f.ü.f.d. Kövsər Tağıyev

ELMİ TƏFSİRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

İnsanları doğru etiqada və doğru əxlaqa dəvət etmək üçün göndərilmiş Quran gətirdiyi prinsiplərə onları inandırmaq üçün çox vaxt təbiətdəki qanunauyğunluqları arqument olaraq irəli sürür. Bu qəbildən ayələr və onların təfsirinə dair klassik dönmədən günümüzə qədər meydana gələn izahlar təfsir elmində mühim yer tutur. Quran ayələri ilə təbiət elmləri arasında əlaqə quraraq elmin müxtəlif sahələrinə dair Qurandan işarələr çıxarmaq və Quranı bütün elmlərin mənbəyi olaraq görmək elmi təfsir adlanan bu təfsir növünün ən əsas xüsusiyyətlərindəndir. Elmi təfsir metodunun ilkin nümunələrinə erkən təfsir mənbələrində rast gəlmək mümkündür. Lakin bu təfsir növünün nəzəri əsasları Əbu Hamid əl-Qəzali tərəfindən qoyulub. Fəxrəddin Razinin çalışmaları ilə özünü müəyyən dərəcədə praktiki müstəvidə göstərən bu təfsir növü son əsrə qədər durğunluq dönməsi yaşamışdır. XIX-XX əsrlərdə pozitivist düşüncənin bütün dinləri təhdid etdiyi dövnlərdə elmi təfsir yenidən canlanmış və bu sahədə ciddi ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Bu məqalədə elmi təfsir anlayışının tarixi inkişaf mərhələləri ələ alınmış, onun apologetik bir xarakterə sahib olduğu irəli sürülmüş və metodoloji baxımdan çoxsaylı tənqidlərlə qarşılaşan elmi təfsirin son dövnlərdə ciddi nüfuz problemi yaşadığı bildirilmişdir.

Açar sözlər: Quran, elmi təfsir, təvil

д.ф. по филос. Ковсар Тагыев

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНОГО ТОЛКОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Коран, который был ниспослан для призвания людей к истинной вере и к истинной морали, и для убеждения людей в ее принципах, часто приводит природные закономерности, как аргумент. Интерпретация таких аятов с классического периода до наших дней, занимает значимое место в предмете Тафсир (Толкование Корана). Одной из главной особенностью научного типа толкования, является построение связи между аятами Корана и естественными науками, выявление знаков по различным областям науки и видение Корана, как источника всех наук. Начальные образцы методов научного толкования, встречаются в ранних источниках толкования. Но теоретическая основа такого типа толкования, была заложена Абу Хамидом аль-Газали. С помощью работы

Фахраддина Рази этот вид научных толкований, показывающий себя на практике, до последнего века пережил свои застойные времена.

В XIX и XX веках, когда позитивистское мышление угрожало всем религиям, возродился научный дискурс, и появилась серьезная литература в этой области. В этой статье были рассмотрены исторические периоды развития концепции научного толкования, было высказано предположение о том, что эта концепция носит апологетический характер, и так же было отмечено, что научное толкование Корана, столкнувшееся с многочисленными критическими замечаниями с методологической точки зрения, переживает серьезные трудности в последнее время.

Ключевые слова: Коран, научноетолкование, интерпретация

PhD Kovsar Taghiyev

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT PROCESS OF SCIENTIFIC EXEGESIS

ABSTRACT

The Holy Qur'an that sent down to call people for true faith and true morality, brings forward the natural harmony as the evidence to convince them to its principles. Quranic verses and its interpretations that have been made from early Islamic period to the present day, play crucial role in *Tafsir*. The basic characteristics of the scientific exegesis are to extract evidences for various domains of science from the Qur'an through linking verses to natural sciences and consider the Holy Qur'an as the source of all branches of science. It is possible to encounter the precedents of scientific exegesis in the early sources of *Tafsir*. However, the theoretical basis of this type of exegesis was founded by Abu Hamid al-Ghazali. Scientific interpretation, which shows itself in practice with the help of Fakhraddin Razi's works, experienced the period of stagnation until the last century.

In the 19th and 20th centuries, when positivist thinking overrode all religions, scientific exegesis was revived, and a plenty of literature appeared related to this field. This article examines the historical periods of development of the concept of scientific interpretation, suggests that this concept is apologetic in nature, and also notes that the scientific interpretation of the Qur'an, faced with numerous critical comments from a methodological point of view, is experiencing serious difficulties in recent times.

Keywords: Qur'an, scientific exegesis, interpretation

Çapa tövsiyə etdi: dos. M.M.Camalov